

Мањи прилози проучавању споменичких вредности

ПЕТАР МОМИРОВИЋ

I Панагијар из Никољ-Пазара

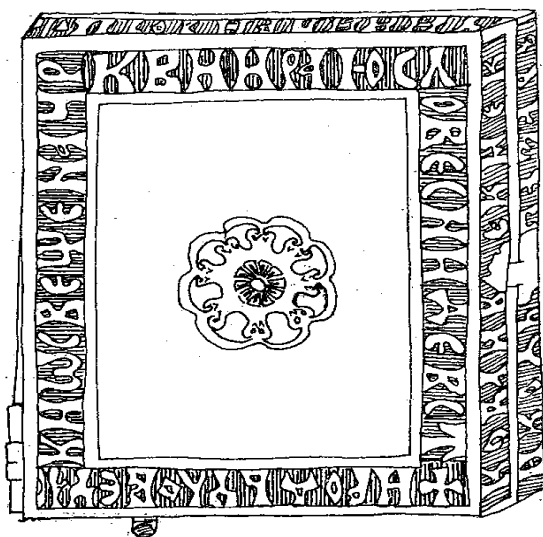
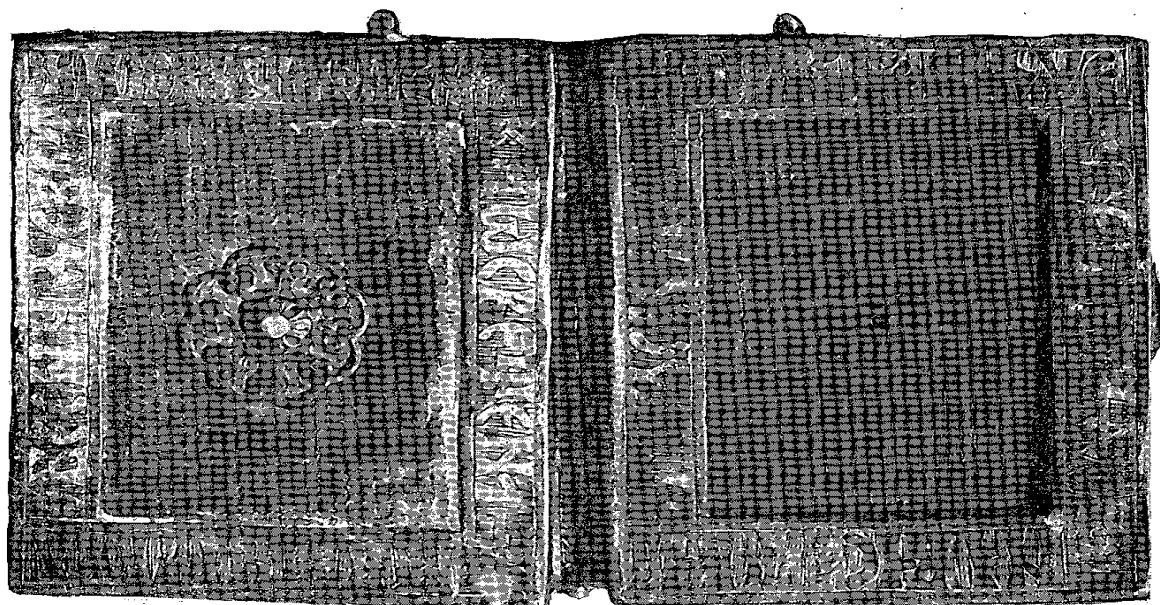
У Земаљском музеју у Сарајеву налази се мали панагијар, диптих, који је раније припадао приватној збирци Пољанића из Сарајева, па је додељен музеју 1949. године. Састоји се из двеју дрвених иконица од храстовог или ораховог дрвета са посребреним месинганим оковом на рубовима. Панагијар је правоугаоног облика, незнатно различитих величина крила: лево 81 X 67 mm; десно 83 mm висине, доња страна 68, а при крају усправна 81, горња 67 mm. Дакле, није потпуно правилног облика, што је приметно и обичним оком, без мерења. Оков је на рубовима широк 12—13 mm, а дебео до 1 mm. Горње слободно поље, величине 57 x 42 mm, сачувало је отвореносмеђу кадифену пресвлаку с металном розетицом у средини, док је доње, величине 60 X 42 mm, остало без облоге и розетице, само са њеним трагом у виду мале бушотине на средини. Оба опточена крила панагијара су спојена уздужно по два мала шаркама, учвршћеним на сваком крилу, кроз које се провлачи метална осовина кружног пресека. Диптих се отвара као књига. С друге бочне стране је метални запонац за отварање, односно за причвршћење затвореног панагијара. С горње и доње стране, ближе саставу, била су два метална угласта клина, пробушених главица, кроз које се удевао метални ланчић или гајтан за стављање око врата. На металним тракама целог окова панагијара искуцана су лепа и прилично правилна уставна слова, висока до 8 mm. По плошним тракама изведен је текст Богородичине песме из литургије св. Василија Великог, односно Богородичиног из другог сједална осмога гласа: **Ѧ тебе радѡет се шбравана васа твар, аггаски саво(р) и родѡ чловечаски, шсвещена цркви и раю словесни, декст...**

Овде је искуцана само прва трећина ове песме, јер није могло више стати. Језик је стари, србуљски, који се разликује, и за лаике, од садашње употребе црквене рускословенске редакције, не по садржини, него по граматичким облицима, неким гласовним особинама и речнику. У палеографском погледу писмо носи обележје архаичнијих одлика српске рецензије. На бочним странама панагијара искуцан је запис приложника: **Ѧ паћнарѡ шкова нѡко екмечита**
и приложи стѡмѡ Николи у никољ-пазарѡ ва лето ѡѢ Ѣ Ѣ Ѣ.

Дакле, окован је 7178 = 1670. године. О окову ће бити речи нешто доцније (сл. 1).

На унутрашњој страни панагијара су иконице величине 80 X 65 mm, дебљине 10 mm са закошеним оквирима, а у сниженим пољима 7 mm. Удубљена поља су обложена грунтом — гипсом, а преко њега је сликана златна позадина. Обе иконице су јако оштећене. На левој је остало три четвртине грунта, али су ликови и боје потпуно истрвени. Сачуване су на средини само контуре женске главе. Кад, се пажљиво загледа, види се нимб, оцртан црном бојом; распознају се још црте очију, носа и уста. На глави као да је круна. Још се са стране уочавају трагови драперија. Претпостављам, с великом вероватноћом, да је на левој иконици представљена Богородица, што је уобичајено, и обавезно, на свим панагијарима, по чему су и добили име Панагија — Свесвета или Пресвета (Богородица). Сликани остатак је женски лик и заузима средишни део иконице. По положају главе и осталим просторним односима свакако је била у седећем ставу, с Христом у медаљону на прсима. Можда је и Оранта, раширених руку. Искуцани текст Богородичине песме „О тебе радује се..." на окову панагијара упућује да би једна иконица свакако морала бити посвећена Богородици.

На десној иконици је мање очуван део гипсане основе, скоро половина је отпала, али су златна позадина, ликови и боје боље очувани. Уврх иконице, на средини су два угаоно укрштена правоугаоника маслинастозелене и мркоцрвене боје с Христовим попрсјем, раширених руку на благослов. На левој страни иконице добро је очуван лик мрке боје, црне краће браде и крсе која пада низ леђа. На глави има круну. Одећа је златна са црним линијама набора драперија. У средини је, изгледа, црвени танак крст, а с десне стране још један лик, чини се да је женски, али је таман и веома оштећен. По свој прилици су то цар Константин и царица Јелена, као проналазачи Часнога крста. И ова иконографска представа је на свом месту и из својих разлога. Панагијаре су носиле на грудима истакнуте старешине важних манастира — архимандрити или игумани, или пак епископи. Садржавали су, поред иконица, честицу Часног дрвета — крста — или делић светитељских моштију. За то је служило урезано угласто или кружно удубљење, заливено воском и мастиком или затворено комадићем ужљебљеног дрвета. Онда је сасвим разложна и потпуно оправдана ико-

Сл. 1. Панагијар из Никољ-Пазара — спољни изглед

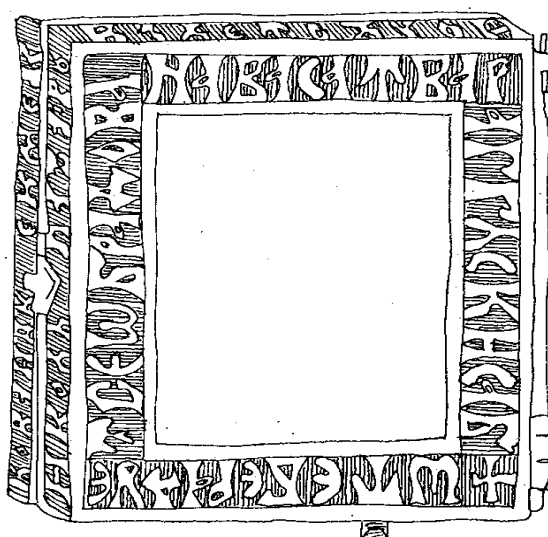
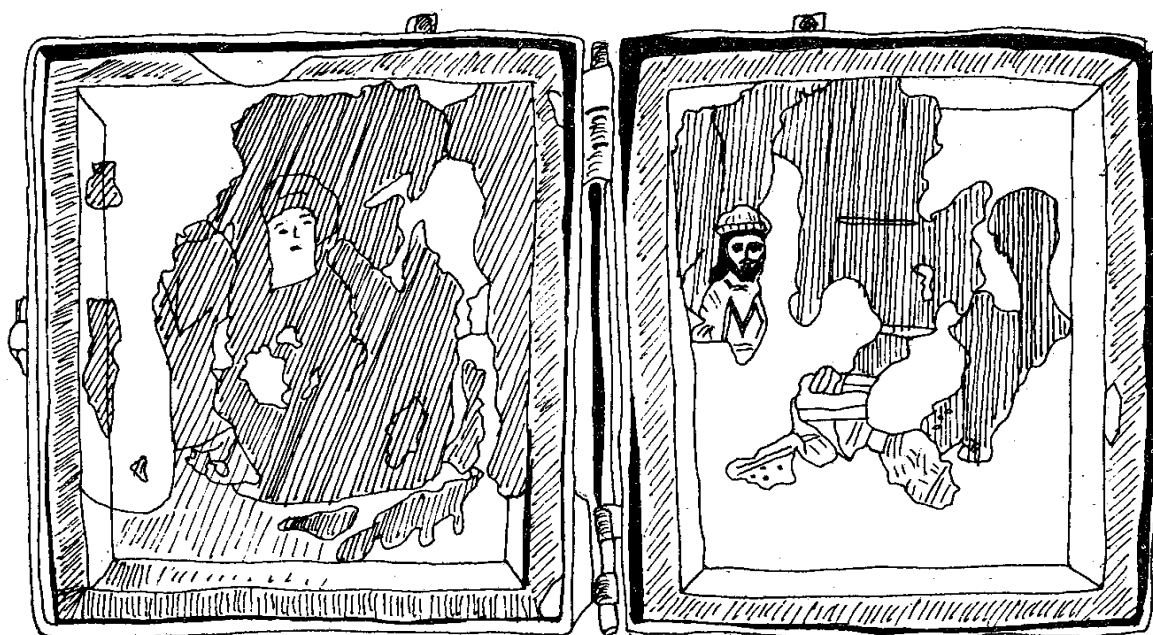
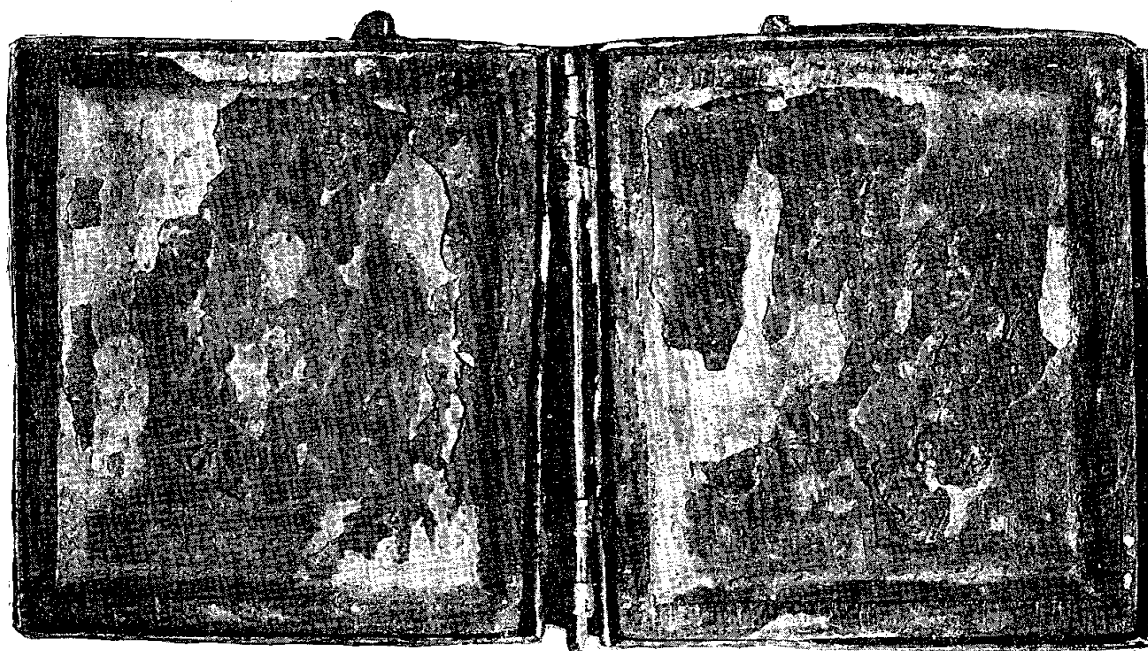

Fig. 1. Phanagiaire de Nikolj-Pazar — aspect extérieur

Сл. 2. Панагијар из Никољ-Пазара — унутрашња страна

Fig. 2. Panagiaire de Nikolj-Pazar — côté intérieur

нописна сцена Цара Константина и царице Јелене с Часним крстом (сл. 2).

За овај панагијар и његово окивање могло би се везати неколико података из Никољ-Пазара, са много убедљивости и без олаке смелости. Наиме, у недатираним *Записима и натписима* Аз. Стојановића, бр. 4581, вели се да су књиге и црквене утвари манастира Равне Реке донесене из манастира Добриловине у цркву Никољац код Бијелог Поља. Између набројаних ствари наводи се и једна „панађија с часнијем дрвом“. Обична панагија и панагијар не би били ништа особито, али је ово изузетно драгоцен примерак са „Часним дрвом“, са честицом Часног крста на коме је Христос разапет. Љ. Стојановић ставља запис у крај XVII или почетак XVIII века. Штета је што се не зна тачно кад су поменуте ствари донесене у Никољ-Пазар. То се приближно може докучити из времена кад су запустели манастири Равна Река и Заступ. Оба су манастира у области Никољ-Пазара — Бијелог Поља. Држи се да су истовремено настрадали у аустријско-турским ратовима и балканским устанцима 1689/90. година.¹ Део њихове покретне имовине је разним путевима и преко манастира Добриловине доспео у Никољ-Пазар², као безбедније склониште, с поруком и надом на повратак и обнову напуштених обитељи. За манастир Равну Реку могло би се још напоменути да је већ у другој половини XVII века запао у невоље и тешкоће, јер је његов игуман Макарије 1658. године zaloжио 12 минеја и типик у манастиру Добриловини за 3 000 аспри.³ Књиге и утвари из Равне Реке је после извесног времена преузео и однео игуман Теодосије „све до панађије и до чаше“.⁴ Игуман Теодосије као да је онај проигуман манастира Добриловине који се помиње 1673. године⁵, и доцније стари проигуман Теодосије, баш у вези с панагијаром који је zaloжио за 12 дуката у Рисну, а искупио га проигуман Теодор за пет златица и приложио га храму св. Георгија (Добриловини).⁶ Сматрам да је то онај исти панагијар са Часним дрвом манастира Равне Реке који је доспео преко Добриловине у Никољац, а одатле га је тадашњи игуман Добриловине као избеглица однео на ондашње млечачко земљиште у Рисну и zaloжио у невољи за 12 дуката. Можда је у залог дао и још нешто од манастирских драгоцености; или је овај панагијар са делићем Часног крста имао тако високу цену.

Шта се све догађало с тим згомиланим благом у овим невољним временима, тешко је нагађати, али наслућујем да се с панагијаром нешто одиграло баш у Никољ-Пазару. Присуство Часног дрва је тада изазивало дивљење људи. Принесени панагијар је вероватно био лишен свога ранијег окова, што се у пометњама, бекствима, невољама, мутним

и смутним временима често дешавало с оковима и утварима од скупocenих метала. Побуђени Ивко, екмекчија — хлебар, пекар — у Никољ-Пазару, из религиозних и заветних разлога учинио је богоугодно дело да окује и украси овај панагијар 1670. године, особито због Часног дрва у њему. Даља његова судбина можда је била како је речено. Могао би се назрети и његов пут до Сарајева, па и до Пољанићеве збирке и Земаљског музеја. Кад је почетком XIX века, или којом приликом раније⁷, запустео манастир Добриловина, одлутао је и овај панагијар у Сарајево до Старе сарајевске цркве или у руке којег свештеног лица, можда и обичних верника, па је куповином доспео у збирку скупљача и љубитеља старина Пољанића те најзад у Земаљски музеј.

II

Дрворезне минијатуре рукописног Служабника Земаљског музеја у Сарајеву

Рукописна књига Служабник (Литургија) Земаљског музеја у Сарајеву, инвентарни бр. 9285, позната је донекле науци још из чланка који је у Гласнику Земаљског музеја у Сарајеву објављен под насловом *Из старих рукописа, приопћио Тиро Трухелка, II Рукописна кроника из почетка XVI вијека*, књ. VI, Сарајево 1894, стр. 452—463. Саопштена су два старија записа и хроника с краја Служабника — „от Адама до днешњаго вјемене“, тј. приближно до 1510—1515. године. Одатле их је преузео Љ. Стојановић у своје *Старе српске записе и натписе* — бр. 10193 о прилагању ове књиге манастиру Вувцу од стране скопског митрополита Теофана 1682. године и двапут објављен други запис из 1755. године, под бр. 8071 са исправкама В. Ћоровића и под бр. 10286 по Трухелкином објављењу о разарању Требесе и последицама. У књизи има још неких млађих записа из XIX века, у распону од 1826. до 1870. године, као домаћи летопис свештеничке породице Николе Срдића из Бо-

¹ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, САН, Београд 1950, манастир Заступ, стр. 126, манастир Равна Река, 275—276.

² *Записи и натписи*, бр. 2489, 4581.

³ *Исто*, бр. 1559.

⁴ *Исто*, бр. 4581.

⁵ *Исто*, бр. 1687.

⁶ *Исто*, бр. 4593.

⁷ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика...* под Добриловина, стр. 100—101. Види: П. Момировић, *Царске двери манастира Житомислића у Херцеговини*, Наше старине, II (Сарајево 1954) 109.

санске крајине, села Црног Врха и Рора код Гламоча. Трухелка помиње ове записе, али их није објавио, пошто су од мањег значаја и месне вредности. По његовом испитивању и закључцима из објављене хронике, књига је настала у манастиру Сарандапору — Св. Јоакиму Осоговском — почетком XVI века, јер хроника допире до 1510—1515. године. Године 1682. нашла се у Скопљу код митрополита Теофана и приложена је манастиру Вувцу преко игумана Герасима. Око 1755. године налази се у Требеси¹ у Црној Гори. У првим деценијама XIX века доспела је чак у Босанску крајину близу Гламоча, а крајем истог столећа у Земаљски музеј БиХ у Сарајеву. Сем ових историјских података, Трухелка није изнео остале елементе о књизи и њеној основној садржини, а сачуване и оштећене минијатуре није ни поменуо. Међутим, тај недостатак надокнађен је у попису и опису ћирилских споменика у Босни и Херцеговини.² Ова књига, под именом *Велики служабник*, исписана је на хартији с почетка XVI века и има 324 листа, величине 305 x 215 mm. Текст је писан црним мастилом, а напомене цинобером, лепим уставом, са по 24 реда на пуној страници до 317. листа, а даље до краја са по 30 редова. Српске је рецензије, а примењен је правопис после ресавске реформе. У предлозима употребљава тврдо *јер*, иначе свуда меко *јер* и најчешће јотовано к. Примерак садржи уобичајене три литургије, вечерње и јутрење службе, месецослов, васкрсна, недељна, празнична, великопосна и пасхална јеванђеља и апостоле, а на крају је поменути летопис од Адама до 1510. године.³

На почетку књиге су два отиска колорисаних дрвореза, па ће овом приликом бити речи само о њима. Први је крст Христов на пуној страници листа, величине оквира 305 X 200 mm. Крст је издуженог доњег дела на степенастом постољу — геометризирано стилизована Голгота. Изведен је јасним и тврдим цртежом. Ивице су му окер а крснице и постоље обојене су тамном плавом бојом и по њима су орнаменти у преплету петљи и развучених и укрштених карика. Орнаменти су нанизани на ивичне оквире, а међусобно су повезани петљама. Наизменично су обојени окер и тамноцрвеном бојом. Крајеви крсница су расцветани — „прозјапши“. Бочно са постоља иду копље и трост са губом. Уз њихове врхове су сунце и месец, а у четири угла, у кружним медаљонима, представљени су симболи јеванђелиста с књигама. Симболи су у старој варијанти измена — Марков је орао, Јованов лав, по тумачењу св. Иринеја Лионског и Софронија Јерусалимског, и по нашим старим текстовима јеванђелских Теофилактових предговора⁴, исто као у штампаном цетињском октоиху петогласнику из 1494. године.⁵

По слободним необојеним деловима поља посејане су сигнатуре и крсна слова. Медаљони симбола јеванђелиста заокружени су окер оквирима и на светлоплавој основи исцртани су и исколорисани симболи, толико грубо и наивно да се тешко може распознати шта представљају и разликовати лав од телета.

Композиција је правоугаоно уоквирена плавом траком полупалмета и једноставном окер траком (сл. 3). Друга минијатурна гравура сачувана је само на горњој трећини листа и то оштећена с оба краја. Композицију сачињава Деизис са средишном Христовом појавом на престолу као Судијом и бочним ликовима Богородице и Јована Претече у молбеном обраћању, а иза Христа су с обе стране арханђели Михаил и Гаврил. Сви су с нимбовима и у одговарајућим оделима: Христос у плавом хитону и мркоцрвеном химатиону, Богородица у мафорију, Јован Претеча у одећи од камиље длаке, анђели у стихарима. Све су хаљине плаве и мркоцрвене боје. Престо је љубичаст, с окер ивицама и балустрама на крајевима. Основа слике је окер, оквир је орнаментисан елиптичним преплетима и обојен наизменично плаво и мркоцрвено, као низ драгог камења, а све је то повезано преплетом окер боје (сл. 4).

За ове гравуре може се рећи да су дело једне руке. Цртеж је примитиван и наиван, једнобојно колорисан, цртачки обликован, а

¹ Требеса, Требјеса, Треблеса како се помиње у старијим подацима (*Записи и натписи*, бр. 5357, 5720, 8071 и 10286), постојала је као насеље у XVIII веку па је разорена и вероватно није више обнављана. У Вуковом рјечнику се вели да је „Требјеса некако мјесто на граници Црногорској“ (*Српски рјечник*, Београд 1935, под Т. стр. 771, стубац I). Отуда и презиме Требјешанин. Данас је то брдо у Никшићу, Требјешка глава, источно од Никшића и Требијешки превод.

² В. Мошин и С. М. Траљић, *Ћирилски споменици у Босни и Херцеговини*, Наше старине VI (Сарајево 1959) стр. 85, под бр. 75.

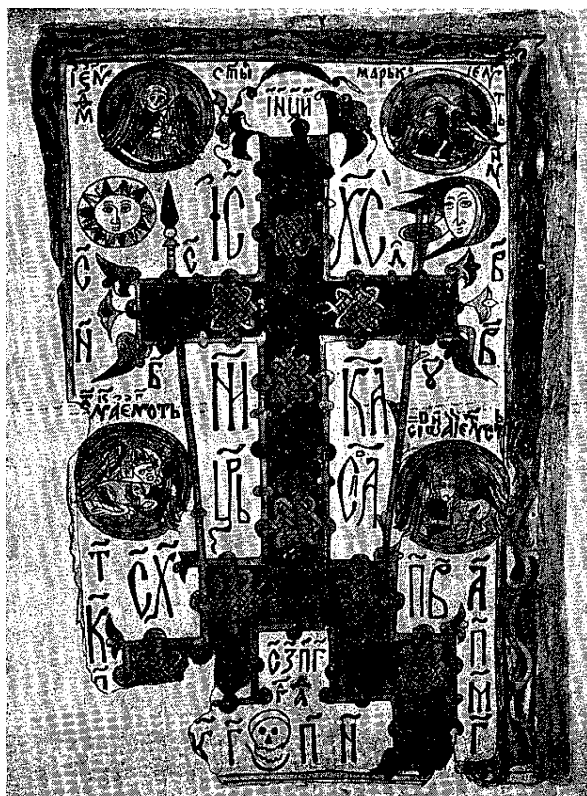
³ Исто, стр. 85.

⁴ Ћ. Трухелка, *Из старих рукописа*, Гласник Земаљског музеја, књ. VI (Сарајево 1894) 453; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, СКА, Београд — Ср. Карловци 1927, 124—153; 205—260 упоредни текстови.

⁵ П. Момировић, *Књишко-архивски споменици из Баната — Минијатуре Великосредишког јеванђеља* — Грађа за проучавање споменика културе Војводине I (Нови Сад 1957) 111—119, посебно стр. 116, у нап. 10.

⁶ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Матица српска, Нови Сад 1965, 107; *Беседе (Омилије) св. Јована Златоустог на Дела апостолска и св. Андреја из Кесарије Кападокијске на Апокалипсис*, Москва 1768, 43. и 44. стубац.

⁷ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVIII века*, САН, Београд 1958, 193—195, Т. XIV—XVIII.

Сл. 4. Рукописни служабник, поч. XVI в. — отисак дрвореза Деисуса

Fig. 4. Livre liturgique manuscrit, déb. du XVIe siècle, — empreinte de la Déisis en xylogravure

Сл. 3. Рукописни служабник, почетак XVI в. — отисак дрвореза крста

Fig. 3. Livre liturgique manuscrit, début du XVIe siècle — empreinte d'une croix en xylographie

главе у Деизису остале су необојене, само графички изведене упрошћеним цртама. Сликарски нису толико значајне, али су иконографски занимљиве старошћу типа, архаичним декоративним састојцима, особеностима симбола јеванђелиста и најзад крсним словима. Сама њихова старост, с почетка XVI века, представља вредност, јер се онда најмање ликовно стварало — уколико није у питању нека доцнија обнова или накнада, што не изгледа. Сигнатуре су србуљске редакције и у лигатури: ознаке јеванђелиста, затим — Исус Христос НИ — КА ЦАРЬ СЛАВЕ. На врху крста Пилатов натпис: І(исѣсѣ) Н(азарѣтинъ) Ц(арь) И(удеинскій). Остало су све крста идући водоравно одозго надоле:

— Ѓ(вѣтъ) Х(ристовъ) П(росвѣщаѣтъ) Б(сѣхъ). — Т, Ѧ, К, П, П, М Г, испод крста Г З П Г Г (ава) И Д (ама) К, Г, П, Ц, за чије значење упућујемо на разрешене примере у приступачној литератури.⁶ На Деизису су одговарајуће сигнатуре у истом језичком и правописном духу. Чему је служио овакав дрворез с обе теме? Мислим да је то била двострана дрворезна плоча у плитком резу у крушковом или ораховом дрвету. Дрворезац је био вештији резач украса и слова неголи људских ликова, драперија и телесних облика. За Деизис је имао узор, али није умео да га пренесе због свог оскудног сликарског знања и неискства. Још је мање успеха имао са симболима јеванђелиста, о чијој смо грубости говорили. Дрворез свакако није био намењен декорацији књига, него сасвим другој сврси. Повезаност тема на једној плочи убеђује нас у то. Начињен је ради отискивања на платну, за

покрове мртваца при погребним обредима. Крст са симболима и тајанственим крсним словима имао је да сачува и пропрати хришћанина кроз ваздушна митарства и да га изведе на Божји претходни суд у деизисном саставу. Сам, пак, крст вероватно је служио такође за отискивања на платну за антиминсе. Антиминси су се у средњем веку и турском периоду састојали само из отиска већег простог или украшеног крста на платну, без људских фигура. Тек од XVIII века на њега се уносе композиције: Скидање с крста или Сахрана Христа са Јосифом од Ариматеје, Никодимом и др. Дакле, овај дрворезни отисак је сасвим случајно дошао до нас, али је драгоцен то што је сачуван изглед једног старог употребног примерка.

Намера је овог написа да раније прибележени подаци, у околностима после другог светског рата и доцније, буду објављени и да скрену пажњу на поједине предмете од вредности или посебног значаја за науку, који су остали незапажени, заборављени, занемарени, или је пропуштено да се о њима каже оно што је потребно. Жеља је да се подстрекну млађе научне снаге на боље и дубље проучавање уз савршенију техничку могућност објављивања.

⁶ Л. Мирковић, *Црква Петковица*, Гласник Српске православне патријаршије, год. 1922, цитирано по сепарату, стр. 29—32.

В. Мошин, *Властарева синтагма и Душанов законик у Студеничком „Отечнику“* — *Студенички Палимпсест*, посебан отисак из 42. књ. Старица ЈАЗУ, Загреб 1949, 13—14; Н. Покровскиј, *Евангелије въ памятникѣхъ иконографіи*, стр. 356.

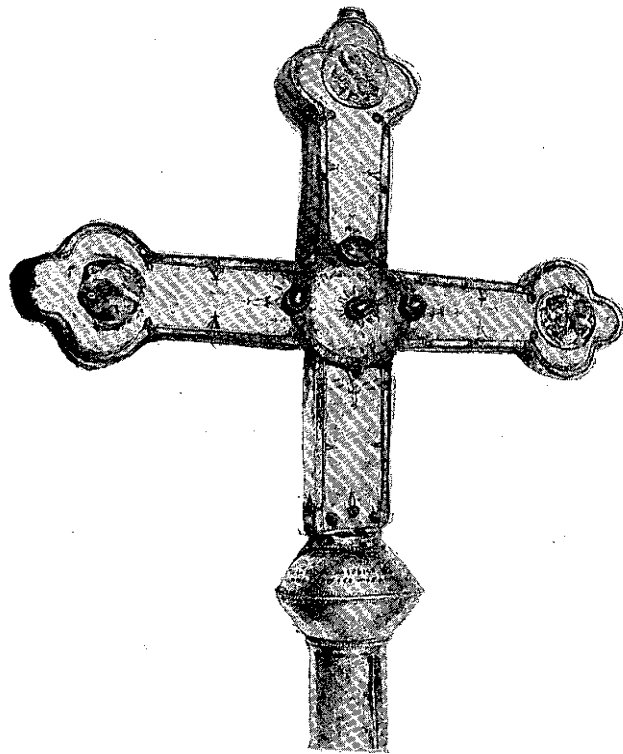
III

Литијски крст из села Орахова (Црмница — СР Црна Гора)

После пустошног земљотреса од 15. априла 1979. године и осталих потреса у Црној Гори, настрадали су приморски црногорски градови и бројна сеоска насеља у том појасу. Поред осталог, тешко су погођени непокретни и покретни споменици културе. Екипе за спасавање историјско-уметничког наслеђа прикупиле су из рушевина или угрожених објеката мноштво покретних предмета: икона, књига, резбарија и металних занатско-уметничких израђевина и пренеле у Умјетничку галерију на Цетињу.

У богатој множини предмета налази се и један стари, занимљив, значајан и леп метални литијски крст из православне цркве у црмничком селу Орахову. Крст је изазвао велику пажњу и интересовање међу стручним радницима цетињских музеалаца и сарадника са стране извесним елементима своје декорације и симболичким представама, натписом и осталим пратећим састојцима. Пронео се глас да је крст са хералдичким знаком орла са грба Ивана и Ђурђа Црнојевића, као на апсиди Цетињског манастира, на капителима остатака цркве Ђурђа Црнојевића и на печату с повеље Ивана Црнојевића.

Крст је начињен од сребрног позлаћеног лима, величине уздужне крснице 34 cm, а попречне 36 cm. Три горња крака крста завршавају се полукружним тролистима, а четврти, доњи, насађен је на јабуку коју носи шупљи држак конусног облика, за натицање на дрвену држаљу ради ношења. Крст је без пластичне или урезане фигуре распетог Христа. Место тога, на пресеку кракова је испупчен кружни медаљон са четири полудрага брушена и углачана разнобојна камена у прстенастим металним оквирима тестерастих ивица којима је учвршћено украсно камење. Ивице предњих површина крста дволинијски су уоквирене тордираном филигранском жицом. Паралелним током овог уоквирења, на извесним местима и при угловима, постављени су кружићи или овални завршеци од исте жице, особито на почетку тролисних крајева крснице. На свим тролисним завршецима с обе стране били су кружни медаљони с пластичним представама симбола јеванђелиста. Данас су сачувана само по два с обе стране. На горњем крају је орао јеванђелиста Јована, на десном анђеол — символ јеванђелиста Матеја. И с друге стране крста је исто, само је Матејев анђеол на левој крсници. Трећи медаљон је нестао, а четвртог симбола није ни било због постоља крста на јабуци. Полутар јабуке крста опточен је тордираном жицом, а такође и спој дршка. На јабуци је урезан натпис приложника и мај-

Сл. 5. Литијски крст из Орахова, XVI в. — оптички изглед

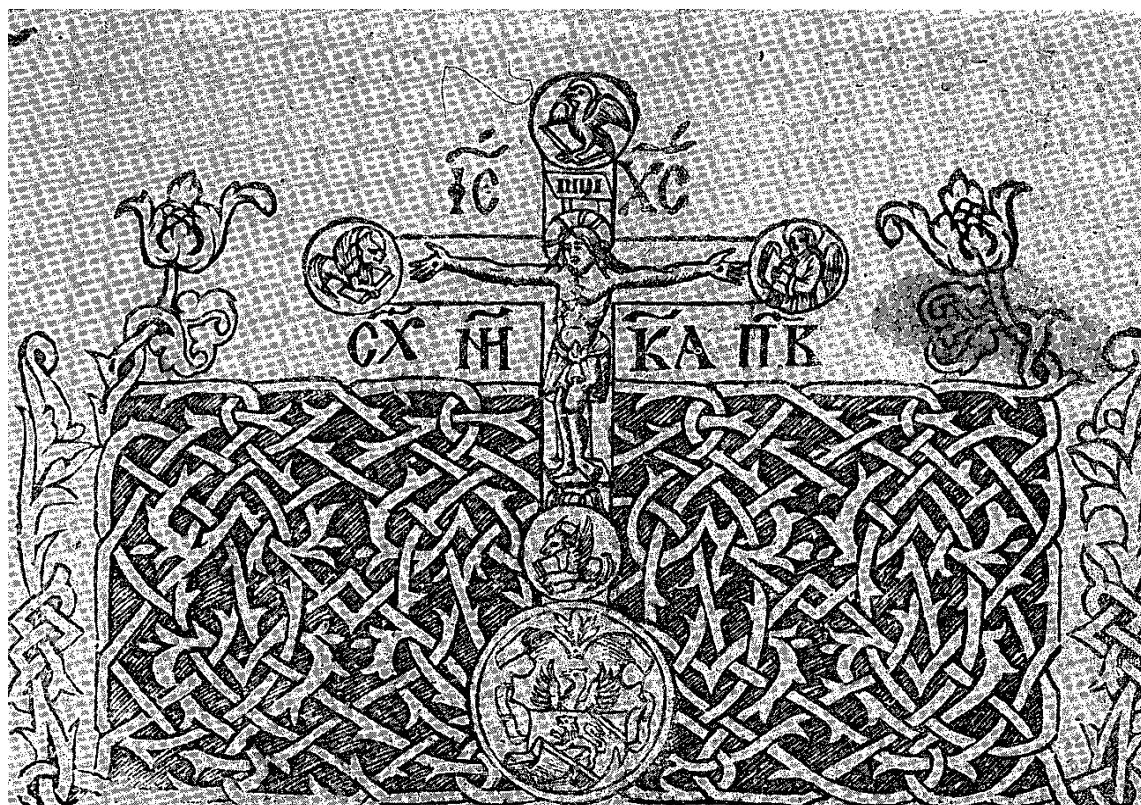
Fig. 5. Croix processionnelle originale d'Orahovo, XVIe siècle — vue d'ensemble

стора си крстъ скова се трѣдомъ нѣмъна никанора
и петра дабчева вѣлахъ прѣстъ. (прелази у горњи ред)
не ѣ рѣднхъ рѣкою марко ѣвричевъ ако що несправихъ
прѣстѣте а не клин (сл. 5).

Крст на први поглед подсећа, и по облику, и по симболима, на нешто давно виђено и добро познато. По симболима јеванђелиста наводи на Цетињски октоих (петогласник) Ђурђа Црнојевића, штампан на Цетињу, завршен 1494 (?)¹ и на тетраморф Псалтира с посљедовањем Виценца Вуковића, Венеција 1546.² Ипак, медаљони симбола на овом крсту нису рађени по њима. Символи из поменутих књига су са јеванђељима, а на крсту су са развијеним свицима. Међутим, и изглед крста и симболи изведени су, изгледа, по узору на Распеће на заставици другог листа Празничног ми-

¹ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, САН, Београд 1958, стр. 66, 193—194, т. XIV—XVIII.

² Исто, 142 па надаље, 208—209, т. LIX 2.

Сл. 6. Детаљ Распећа празничног минеја Б. Вуковића из 1538.

Fig. 6. Détail d'une Crucifixion dans un Minée floral, imprimé par B. Vuković en 1538

неја Божидача Вуковића (сл. 6), штампаног 1538. године у Венецији³, или пак по узору на сличну заставицу с Распећем на заглављу Посног триода Виценција Вуковића, изданог у Венецији 1561.⁴ Ова се Распећа разликују утолико што Божидарево на јабуци има његов грб, а на Виценцијевом је само година и дан издавања књиге. Које је одабрано за узор није од пресудне важности у овом случају, сем за померање времена настанка, мада и то није извесно и поуздано. Главно је то да крст није настао пре половине XVI века, него вероватно у другом делу тога столећа. У најширем случају, могао би бити с краја XVI или почетка XVII века, али због натписа и разних техничких особина обликовања осећа се једно старије време савеснијег и трудољубивијег рада.

Потребно је нагласити да се мајстор није држао узора у свему. Прво, изостала је фигура распетог Христа, јер он није правио Распеће него само крст. Вероватно наручиоци нису то ни захтевали. Онда је мајстор извео тролисне завршетке на горњим крацима, чега нема на Вуковићевим примерцима. Доњи медаљон са симолом је изоставио и начинио јабуку. Дакле, извео је упрошћеније и мање скупо дело.

Да се заиста кујунција угледао на једно од Вуковићевих Распећа сведоче нам чак и сразмере крсница. Попречна је нешто већа него ли уздужна. Символи јеванђелиста су с предње стране у истом распореду. Оба држе свитке.

Њихово обликовање је веома слично Вуковићевом Распећу.

Што се тиче натписа на крсту, он није сасвим уредан, ни потпуно јасан. Сам златар, ваљда и урезивач натписа, Марко Буричев, извињава се: „... ако што не исправих, опростите, а не куните ...”. Није најјасније да ли се ово односи на саму израду крста или на урезивање натписа. По мом мишљењу, крст је потпуно исправно начињен и појединости добро изведене, распоређене према укусу и знању мајстора, и можда по захтеву наручилаца, а пластични медаљони симбола обликовани су према контурама узора и са подробностима у складу с вештином извођача. Ипак, није искључено да се правдање и на ово односи; или је то, пак, уобичајена фраза скромности.

У погледу времена и места настанка крста има доста елемената у натпису, али засад нема довољно откривених и доказних података. По наведеним презименима у натпису: Петра Дабчева (ако му је то презиме) и Марка Ђуричева, несумњиво су из крајева уже средине Црмнице или, пак, из појаса између Скадарског језера и приморског дела Паштровића. Ту су бројни паштровићки манастири: Прасквица, Режевићи, Градиште и Дуљево, а можда и бивши црмнички манастир у Доњим Брчелима. По презимену Дабчева, могао би се

³Исто, 130, 204—207, Т: XXXVIII.

⁴Исто, 169—170, 231, Т: CXXII а.

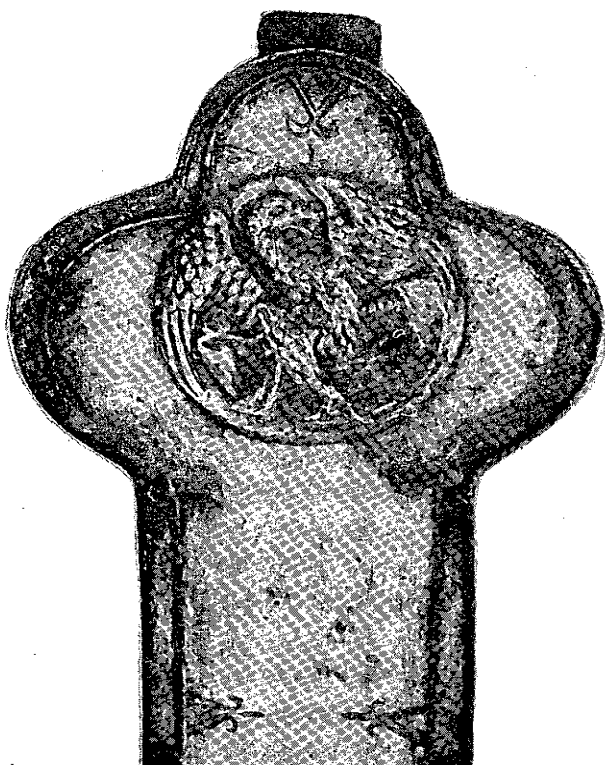
Сл. 7. Литијски крст из Орахова, XVI в. — јабука и I део натписа
Fig. 7. Croix processionnelle d'Orahovo, XVIe siècle — Pomme et 1re partie de l'inscription

Сл. 8. Литијски крст из Орахова, XVI в. — II део натписа на јабуци
Fig. 8. Croix processionnelle d'Orahovo, — XVIe siècle — 2e partie de l'inscription gravée sur la pomme

Сл. 9. Литијски крст из Орахова, XVI в. — орао, символ јеванђелиста Јована

Fig. 9. Croix processionnelle d'Orahovo, XVIe siècle — Aigle, symbole de Jean l'évangéliste

приложник Петар везати за паштровићко братство Црни-Кажанегре, који се од 1678. наводе и као Дапковићи, пореклом Пипери.⁵ Такође, кад би се ушло у траг игуману Никанору и његовом времену из поменутих манастира, могло би се утврдити приближније време постанка крста. Ако би се пажљиво прегледале књиге, утвари и остали споменички материјал, можда би се нашао и траг ове игуману. Ваљало би трагати и за Марком Ђуричевим, златаром, који је саковао крст. Претпостављам да је из Котора или Будве, или из неког места у Боки. Архиви би могли дати одговор и на то. У случају да је овде у питању Дабчево село, потребно би било испитати све називе локалитета, заселака и сокака у Црмници.

Још је важно истаћи палеографске особине натписа. Целокупан текст је србуљски по језику и правопису, а писмо носи обележја полубрзописне босанске варијанте с окрњеним словима Н и И, квадратним, а не правоугаоним В, а и остале ситне потезе и својства тог обликовања словних знакова. То се писмо јавља у XVI веку на ширем подручју од западне Србије, целе Босне, Херцеговине, захвата Далмацију, па и Црногорско приморје.

⁵ М. Црногорчевић, *Манастири паштровски*, Старица XII (1895) 1—4; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, Историјски часопис IX—X, 151—184; Ј. Вукмановић, *Паштровићи*, Цетиње 1960; Б. Ђ. Михајловић, *Паштровићи и њихови манастири*, Цетиње 1963, 7.

И поред најбоље жеље, на жалост, овај крст није из доба Црнојевића, нити је орао из њиховог грба. Без велике тешкоће утврдило се његово порекло, приближно време постанка и узор његовог уобличења. На грбу Црнојевића на олтарској апсиди Цетињског манастира, на капителима остатака храма Ђурђа Црнојевића, на печату Ивана Црнојевића⁶ и на штампаном Цетињском октоиху (петогласнику) свуда је двоглави орао раширених крила, а не једноглав орао у полупрофилу. Јасно је да је то само символ јеванђелиста, и то јеванђелиста Јована (сл. 9). На цетињским књигама Ђурђево штампарије, орао је символ јеванђелиста Марка, по мешовитим источњачким средњовековним црквеним предањима и различитим гледиштима и тумачењима светих отаца. Међутим, код Божицара Вуковића је несумњиво по западњачком, и Марков је знак лав, поготово што су књиге штампане у Венецији, Републици светог Марка.

Да су заиста у питању само симболи на овом крсту, доказ је медаљон с анђелом, символом јеванђелиста Матеја.

Поред свега изложеног, овај леп златарски рад из црмничког села Орахова значајан је и као још један изразит пример утицаја графике наше старе књиге на израду предмета занатске и примењене уметности.⁷

IV

Икона Богородице с Распећем

У дому мр Чедомира Марковића, археолога Завода за заштиту споменика културе на Цетињу, Бајова улица 47, чува се старија икона Богородице с Распећем у рукама (тзв. Богородица TRENODUSA). Икона је добављена куповином од једне особе, родом из Сарајева, чијег се имена не сећа садашњи власник. Ово старије сликарско дело током свог трајања претрпело је примитивну обнову с премазивањем, затим стручно чишћење, конзервацију и потапање у восак. Скидањем пресликаног слоја откривен је првобитни, иако у извесној мери испран, делимично истрвен и затамњен наносима изворне и доцније нанесених боја.

Икона је на дрвеној подлози од тежег дрвета, чији се састав и порекло не могу утврдити услед натопљености воском приликом импрегнације. Величина табле је 600x436x35 mm. На полеђини су две ујлебљене пречке клинастог пљоснатог облика, супротних праваца, које се завршавају при бочним крајевима иконе. Плоча је са сликане стране мало избочена, а с полеђине незнатно удубљена. Полеђина је пребојена црном или мрком бојом, сада засићена воском. На сликаној површини ивицом иде мрка трачица, а затим оквирна трака ширине 4 cm обложена златним листићима. Сама сли-

Сл. 10. Икона Богородице са Распећем, XVII в. — општи изглед

Fig. 10. La Vierge au Crucifix, XVIIe siècle — vue d'ensemble

ка је уоквирена линијски, у правоугаонику величине 480x330 mm, на грунту од црвеног болуса. Горња површина је обојена јасном црвеном бојом у дужини 165 до 180 mm, у кривој линији. Доњи део основе је окер боје. Представа Богородице је насликана допојасно, у величини 422x290 mm. Цртеж је изведен иглом или шилом у грунту, јачом или лакшом контуром, чак и ситни и фини орнаменти одеће. Богородица је у светлој окер доњој хаљини и у нешто тамнијем мафорију с грчком капом. Мафориј је спојен крстатим брошем испод врата, на почетку прсију. По мафорију и хаљини уцртани су иглом украси: розетице, шипци, гранчице и срцолико лишће, па су обојени златно (сл. 10). У обема рукама Богородица држи Распеће искошено на леву страну. Крст је опточен сликаним бисерима и са представом распетог Христа. Наго Христово тело са перизоном, обојено је тамнијим окером. Ожалошћено приклоњена глава Богородице је под круном, украшеном сликаним би-

⁶ Р. Драгићевић, *Неколико старих печата*, Старине Црне Горе I (Цетиње 1963) 68, сл. 3 и 4.

⁷ Потребно је напоменути да постоји низ оваквих крстова по римокатоличким црквама дуж нашег јадранског приморја, рађених у XVI и XVII веку. Њима су најбогатије Збирка Братовштине свих светих при цркви Свих светих и Опатијска ризница крај катедрале св. Марка у граду Корчули.

Сл. 11. Икона Богородице са Распећем, XVII в. — детаљ, глава и Распеће

Fig. 11. La Vierge au Crucifix, XVIIe siècle — détail: tête de la Vierge et Crucifix

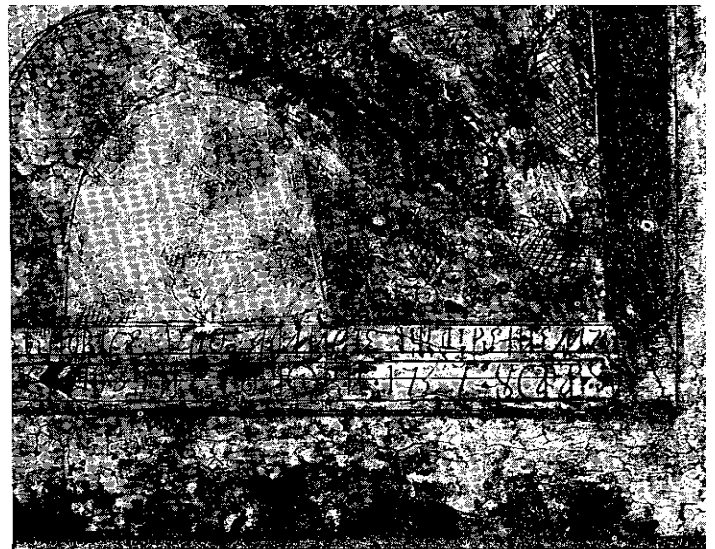
серима, волутама и криновима. На чеоном делу мафорија је звезда у кругу. Лице Богородице је подсликано ружичастом бојом, а сада су сенке и део лица под тамном бојом, али је то последица премаза. Бочно од главе су $\overline{\text{MP}} - \overline{\text{Θ}}$ кружна сребрна печата истрвених сигнатура $\overline{\text{MP}} - \overline{\text{Θ}}$ (сл. 11). Изнад Богородице, на целој ширини у оквиру сликаног дела је сигнатура, изведена белим словима. Прва реч је у лигатури $\overline{\text{Μαρι}}$, даље: $\overline{\text{Ματρη}}$, $\overline{\text{βΓω}}$ — с друге стране нечитко и истрвено, али би по контурама стрпљивим трагањем могло да се одгонетне: $\overline{\text{ΜΤΙ ΑΡΙΠΙΣΤΑΤΕΣ(?)}$.

На дну сликаног оквира упаран је у грунт важан запис у два реда, с извесним подацима о икони и њеним некадашњим сопственицима:

$\overline{\text{ΟΙ ΣΤΙ ΨΕΦΑΣΤΩ ΨΕΝΩΙ ΣΕ ΙΕΡΟΜ(ΟΝΑΧΟΜΤΩ) ΑΘΑΝΑΣΙΕ(ΜΤΩ)},$
 $\overline{\text{ΙΙΔΙΒΕΝΙΕΜΤΩ | ΧΡΙΣΤΕ ΙΩΑΝΝΟΒΙΧΑ Ι Σ(8)ΠΡΩΓΓΙ ΕΓΩ ΙΩΑΝΝΙ}}$

1737 & Γαριανβ (сл. 12).

Данас нам је овај запис доста загонетан. По казивању садашњег власника, знамо приближно како је изгледала пресликана икона и да о томе није било записа. Садашњи запис је откривен приликом чишћења и конзервације. Текст је упаран у првобитни грунт, али се у њему говори само о обнови иконе руком неког јеромонаха Атанасија, вероватно сликара. У том случају обновитељ је накнадно угрѐбао запис о свом раду. У чему се састоји његова обнова није нам јасно, јер су утрвени или слабо видљиви остаци његове реставрације. Значи да је првобитни сликани

Сл. 12. Икона Богородице са Распећем, XVII в. — детаљ, запис из 1737.

Fig. 12. La Vierge au Crucifix, XVIIe siècle — détail: inscription datant de 1737

слој знатно старији, бар из друге половине XVII века. Ценећи по мотивима на Богородичиној круни са барокним волутама, не може бити много старији. Да је првобитни слој старији, доказује и наведена сигнатура иконе, чија се слова потпуно разликују од знакова записа обновљоца Атанасија.

Што се тиче украсних мотива на одећи, срцоликих листова и облика нарова, највише нас подсећају на нашу икону Богородице Умиљенија у православном Епископском двору у Мостару. Икона је из XVI века и рађена је под утицајем ренесансе и италокритских струјања.¹ Истоветни орнаменти као на цетињској икони налазе се и у Војводини, на сликама захваћеним бароком у првој половини XVIII века и у прелазном стилу од зграфских ка барокним иконама.

¹ В. Ј. Ђурић, *Иконе Југославије*, Београд 1961, бр. 50, стр. 114, Т. LXX; Р. Станић, *Иконе из Херцеговине*, Мостар 1982, 30, Т. V и репродукција на насловној страни.

Contributions à l'étude des monuments de valeur historiques

PETAR MOMIROVIĆ

I

Le panagiaire du Musée Territorial de Sarajevo

Ce panagiaire est, originaire de l'ancienne localité de Nikolj-Pazar (actuellement: Bijelo Polje). RS de Monténégro). Il est en forme de diptique et se compose de deux petites icônes en forme de livre. Ses dimensions sont: 83 X 68 mm. Ses bords sont renforcés par des bandes en argent sur laquelle sont gravés les paroles d'un hymne et le texte votif du donateur de la bande en argent datant de 1670. Sur l'icône gauche l'on voit les restes d'une image de la Vierge Platière ou Orante, et sur l'icône droite celle de Constantin et d'Hélène. Le panagiaire connu au cours de son existence bien des déboires et des déplacements correspondant au sort de la population au cours des trois derniers siècles.

Il a été exécuté par un artiste serbe local et constitue un bel exemple du travail minutieux des enlumineurs et orfèvres de l'époque.

II

Miniatures gravées sur bois dans un livre manuscrit

Il s'agit de deux empreintes xylographiques colorées dans le manuscrit d'un liturgique du début du XVIe siècle. Le livre est originaire du monastère de ST. Joachim d'Osofino (Nord de la Macédoine) et est conservé dans le Musée Territorial de Sarajevo sous la cote 9285. La première empreinte nous montre une croix ornée avec les instruments du supplice, les symboles des évangélistes et le monogramme du Christ. La seconde empreinte est une déisis, gravement endommagée dont il ne reste qu'un tiers. Les deux sont colorées par des couleurs monochromes bleu foncé, brun-rouge et ocre. Le dessin est grossier, primitif et naïf surtout celui des symboles des évangélistes, mais sa coloration lui donne une certaine fraîcheur, fermeté et beauté. Elles sont intéressantes aussi par leurs particularités iconographiques archaïques. Les deux miniatures ont probablement été gravées sur une planchette en bois à double face et d'après les motifs traités, ont probablement été

destinées à être imprimées sur la toile des lincaux et la croix peut-être aussi sur des antimins.

III

Croix processionnelle monténégrine

Dans l'église, d'un petit village près du lac de Skadar, l'on garde une belle croix processionnelle en argent doré, ornée de petits ornements de filigrane d'argent tordu, de pierres fines de diverses couleurs et de médaillons avec les symboles des évangélistes. La dimension des branches de la croix est de: 34 X 36 cm. C'est l'oeuvre d'un artiste originaire du littoral monténégrin. En plus de sa valeur artistique et artisanale, elle a une forme intéressante. Elle a été exécutée d'après la gravure ornant le début du Minée Floral, vieux livre serbe imprimé en 1538 dans l'imprimerie monténégrine de Božidar Vuković à Venise.

IV

La Vierge au Crucifix datant du XVIIe siècle

Dans une maison privée de Cetinje l'on garde une icône à motif étrange pour la confession orthodoxe — une Vierge tenant un crucifix à la main, nommée la Vierge de Tristesse. Le sujet même et le motif sont sous l'influence des icônes catholiques des maîtres italo-grecs du Sud du littoral yougoslave. Sur une planchette en bois de 48 X 33 cm est peint un fond rouge et ocre sur lequel est représentée à mi-corps la Vierge en sous-robe en ocre clair et un maphorion un peu plus foncé à couvre-tête grec. Les inscriptions sont en slave ecclésiastique, de même l'inscription votive du donateur serbe de la restauration de l'icône, l'hiéromoine Atanase faite en 1773 à l'intention d'un habitant de la ville de Sarajevo. C'est un phénomène historique et iconographique intéressant témoignant de l'enchevêtrement des iconographies byzantine et occidentale, en usage chez les deux confessions, catholique et orthodoxe. Et l'icône est aussi intéressante par sa vieille conception esthétique.